

आपल्या काळाच्या कितीतरी पुढे असलेले आधुनिक विचारवंत - महात्मा गांधी

रामचंद्र गायकवाड

प्राचार्य कोंकण ज्ञानपीठ, कला विज्ञान वाणिज्य महाविद्यालय, कर्जत ता कर्जत जिल्हा रायगड
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

आजच्या जगात आधुनिकतेची व्याख्या बहुधा विज्ञान, तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, आर्थिक प्रगती, वेगवान दळणवळण आणि औद्योगिक विकास यांच्या आधारे केली जाते. उंच इमारती, अत्याधुनिक यंत्रसामग्री, डिजिटल क्रांती, अवकाश संशोधन आणि जागतिकीकरण यांनाच आधुनिकतेची प्रमुख लक्षणे मानले जाते. परंतु या भौतिक प्रगतीबरोबरच जर नैतिक अधःपतन, हिंसा, असहिष्णुता, पर्यावरणाचा न्हास आणि मानवी संवेदनांचा अभाव वाढत असेल, तर अशा विकासाला खऱ्या अर्थाने आधुनिकता म्हणता येईल का, हा प्रश्न आज गंभीरपणे उपस्थित झाला आहे.

महात्मा गांधींनी आधुनिकतेची एक वेगळी आणि अधिक व्यापक संकल्पना मांडली. त्यांच्या मते आधुनिकता म्हणजे केवळ भौतिक प्रगती नव्हे, तर नैतिक जाणीव, करुणा आणि अहिंसा या मानवी मूल्यांवर उभारलेली जीवनपद्धती होय. माणसाच्या बुद्धीचा विकास जितका आवश्यक आहे, तितकाच त्याच्या विवेकाचा आणि अंतःकरणाचाही विकास महत्वाचा आहे. विज्ञान मानवाला शक्ती देते; परंतु त्या शक्तीचा योग्य उपयोग करण्यासाठी नैतिकतेची गरज असते. म्हणूनच गांधी म्हणत की, नैतिकतेविना विज्ञान मानवतेसाठी विनाशकारी ठरू शकते.

नैतिक जाणीव म्हणजे योग्य आणि अयोग्य यातील भेद समजण्याची क्षमता. केवळ कायद्याची भीती म्हणून नव्हे, तर स्वतःच्या अंतःकरणाच्या प्रेरणेने योग्य आचरण करणे हीच खरी नैतिकता होय. समाजात भ्रष्टाचार, फसवणूक, खोटेपणा आणि सत्तेचा गैरवापर वाढतो, तेव्हा तंत्रज्ञान कितीही विकसित असले तरी समाज आधुनिक ठरत नाही. उलट, सत्यनिष्ठा, प्रामाणिकपणा आणि उत्तरदायित्व जपणारा समाजच खऱ्या अर्थाने प्रगत समाज मानला जातो.

करुणा ही आधुनिकतेचा दुसरा महत्वाचा आधार आहे. करुणा म्हणजे दुसऱ्याच्या दुःखाची जाणीव ठेवून त्याच्या मदतीसाठी पुढे येण्याची वृत्ती. आज जगात आर्थिक विषमता, युद्धे, निर्वासितांचे प्रश्न, भूक, दारिद्र्य

आणि सामाजिक अन्याय यांचे प्रमाण वाढत आहे. अशा परिस्थितीत केवळ आर्थिक विकास पुरेसा नसून मानवतेची भावना अधिक आवश्यक आहे. गांधीजींच्या मते, समाजातील शेवटच्या घटकाचे दुःख दूर करण्याचा प्रयत्न करणारी व्यवस्था हीच आदर्श व्यवस्था आहे. त्यामुळे आधुनिकतेचा अर्थ स्पर्धा नव्हे, तर सहकार्य आणि सहजीवन असा असला पाहिजे.

अहिंसा हे गांधींच्या विचारांचे केंद्रस्थान होते. अनेकदा अहिंसेचा अर्थ दुर्बलता किंवा पलायनवाद असा लावला जातो; परंतु गांधीजींनी अहिंसेला अत्युच्च नैतिक धैर्याचे प्रतीक मानले. हिंसा क्षणिक विजय मिळवून देऊ शकते; परंतु ती द्वेष, सूड आणि संघर्षाची साखळी निर्माण करते. त्याउलट अहिंसा संवाद, विश्वास आणि न्यायपूर्ण समाधानाचा मार्ग खुला करते. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात गांधीजींनी लाखो निःशस्त्र भारतीयांना अहिंसेच्या बळावर संघटित करून जगासमोर संघर्षाचा नवा आदर्श ठेवला. त्यांनी सिद्ध केले की, नैतिक शक्ती ही शस्त्रांच्या शक्तीपेक्षा अधिक प्रभावी असू शकते.

आजच्या डिजिटल युगात माहितीचा वेग वाढला आहे; परंतु संवादातील संयम कमी झाला आहे. सामाजिक माध्यमांवर मतभेद अनेकदा द्वेषात रूपांतरित होतात. धार्मिक, जातीय, भाषिक आणि राजकीय ध्रुवीकरणामुळे समाजात परस्पर अविश्वास वाढताना दिसतो. अशा काळात गांधींची नैतिक जाणीव, करुणा आणि अहिंसा ही मूल्ये अधिकच महत्त्वाची ठरतात. मतभेद असू शकतात; परंतु मनभेद असण्याचे कारण नाही, हा गांधींचा संदेश आजही तितकाच समर्पक आहे.

पर्यावरणीय संकटाच्या संदर्भातही गांधींचे विचार अत्यंत आधुनिक वाटतात. त्यांनी गरजा मर्यादित ठेवण्याचा आणि संसाधनांचा विवेकपूर्ण वापर करण्याचा आग्रह धरला. आज हवामान बदल, प्रदूषण आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा ज्हास या जागतिक समस्या पाहता, शाश्वत विकासाची संकल्पना गांधींच्या विचारांशी सुसंगत असल्याचे स्पष्ट होते.

शिक्षणाच्या क्षेत्रातही गांधीजींची आधुनिकतेची संकल्पना महत्त्वाची आहे. त्यांच्या मते शिक्षण म्हणजे केवळ ज्ञानार्जन नव्हे, तर व्यक्तिमत्त्वनिर्मितीची प्रक्रिया आहे. शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिक मूल्ये, सामाजिक उत्तरदायित्व, श्रमप्रतिष्ठा आणि सहिष्णुता विकसित झाली पाहिजे. ज्ञानासोबत चारित्र्य निर्माण करणारे शिक्षणच समाजाला प्रगत बनवू शकते.

आज मानवजातीसमोर तांत्रिक प्रगतीबरोबरच नैतिक आव्हाने उभी आहेत. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, जैवतंत्रज्ञान, अण्वस्त्रे आणि सायबर तंत्रज्ञान यांचा उपयोग मानवकल्याणासाठी करायचा की विनाशासाठी, हे

ठरविण्याची जबाबदारी नैतिक मूल्यांवरच अवलंबून आहे. त्यामुळे विज्ञान आणि नैतिकता, प्रगती आणि करुणा, विकास आणि अहिंसा यांचा समतोल राखणे ही काळाची गरज आहे.

अखेरीस असे म्हणता येईल की, आधुनिकतेचा खरा पाया भौतिक प्रगतीत नसून मानवी मूल्यांमध्ये आहे. नैतिक जाणीव मनाला दिशा देते, करुणा समाजाला माणुसकी देते आणि अहिंसा मानवतेला टिकवून ठेवते. ही तीन मूल्ये एकत्र आली तरच विकासाला अर्थ प्राप्त होतो. म्हणूनच महात्मा गांधींचे विचार आजही केवळ भारतासाठी नव्हे, तर संपूर्ण जगासाठी मार्गदर्शक आहेत. त्यांनी दिलेला संदेश स्पष्ट आहे-यंत्रे आधुनिक असू शकतात; परंतु माणूस तेव्हाच आधुनिक ठरतो, जेव्हा त्याच्या विचारांत नैतिकता, हृदयात करुणा आणि आचरणात अहिंसा असते. म. गांधीजींनी वरील तिन्ही तत्वे आपल्या प्रत्यक्ष जीवनात आचरणात आणले होते. आजच्या काळात, जेव्हा वैचारिक मतभेद अनेकदा वैयक्तिक वैरात रूपांतरित होतात, तेव्हा इतिहास आपल्याला अशा एका महान व्यक्तिमत्त्वाची आठवण करून देतो, ज्यांनी आपल्या तत्वांशी ठाम राहूनही मानवतेवर प्रेम केले आणि विश्वबंधुत्वाचा संदेश दिला. महात्मा गांधी हे असेच एक विलक्षण व्यक्तिमत्त्व होते. अनेकजण त्यांना परंपरावादी समजतात; परंतु प्रत्यक्षात ते आपल्या काळाच्या कितीतरी पुढे असलेले आधुनिक विचारवंत होते. त्यांच्या दृष्टीने आधुनिकतेचा अर्थ मोठमोठी यंत्रे, मशीनगन किंवा विनाशकारी शस्त्रे नव्हता; तर नैतिक जाणीव, करुणा आणि अहिंसा हाच खऱ्या आधुनिकतेचा पाया होता.

गांधीजींचे जीवन हे विलक्षण समतोलाचे उदाहरण आहे. तत्वांच्या बाबतीत ते पर्वताप्रमाणे अढळ होते; परंतु माणसांशी वागताना नदीप्रमाणे लवचिक होते. त्यांचा उद्देश कोणावरही आपले विचार लादणे नव्हता, तर प्रत्येकाच्या अंतःकरणातील नैतिक चेतना जागृत करणे हा होता. प्रत्येक व्यक्तीची जीवनपरिस्थिती आणि जीवनप्रवास वेगळा असतो, याची त्यांना जाणीव होती. म्हणूनच ते धर्मपरिवर्तनापेक्षा चारित्र्यपरिवर्तनाला अधिक महत्त्व देत. त्यांच्या मते, जो सत्य, करुणा आणि सेवाभावाच्या मार्गावर चालतो, तोच खरा चांगला हिंदू, मुस्लीम, ख्रिस्ती किंवा शीख होय.

गांधीजी स्वतः अत्यंत साधे जीवन जगत आणि केवळ अर्धे धोतर परिधान करत; परंतु त्यांनी आपली जीवनशैली कधीही इतरांवर लादली नाही. जवाहरलाल नेहरू आपल्या अचकन आणि गुलाबासह राहत, तर मौलाना अबुल कलाम आझाद यांची स्वतःची वेगळी राहणी होती. गांधीजींसाठी बाह्य वेशभूषेपेक्षा सार्वजनिक जीवनातील प्रामाणिकपणा आणि नैतिकता अधिक महत्त्वाची होती.

या मानवतावादी दृष्टिकोनाची अनेक उदाहरणे इतिहासात आढळतात. ब्रिटिश समाजसेविका म्युरिएल लेस्टर साबरमती आश्रमात आल्या, तेव्हा गांधीजी तुरुंगात होते. त्यांनी आश्रमातील सदस्यांना स्पष्ट सूचना

दिल्या की, आश्रमातील कठोर नियम त्यांच्यावर लादून येत. तुरुंगातून लिहिलेल्या पत्रात गांधीजींनी म्युरिएल यांना असे लिहिले नाही की, आश्रमात राहिल्याने त्या अधिक चांगल्या हिंदू बनतील; उलट त्यांनी असा विश्वास व्यक्त केला की, त्या परत गेल्यावर अधिक चांगल्या ख्रिस्ती आणि त्याहूनही महत्वाचे म्हणजे अधिक चांगल्या माणूस म्हणून घडतील.

याचप्रमाणे, गांधीजींनी खान अब्दुल गफ्फार खान यांच्या आहाराच्या सवयींचाही आदर केला. गरज पडल्यास त्यांच्यासाठी मांसाहारी भोजनाची व्यवस्था करण्यासही त्यांनी कोणताही संकोच केला नाही, जरी गफ्फार खान यांनी स्वतः आश्रमातील शाकाहारी नियमांचे पालन केले होते.

मौलाना अबुल कलाम आझाद यांच्याशी असलेले त्यांचे संबंधही याच उदार दृष्टिकोनाचे उदाहरण होते. गांधीजींसमोर सिगारेट ओढणारे मौलाना हे एकमेव व्यक्ती होते. एकदा परदेश प्रवासावरून परतल्यानंतर जवाहरलाल नेहरू यांनी गांधीजींना सांगितले की, त्यांना क्यूबाच्या सरकारकडून सिगारेटचे एक पाकीट भेट म्हणून मिळाले आहे. त्यावर गांधीजी हसत म्हणाले, "ते मौलानांना द्या; त्यांना सिगारेट आवडते."

हा प्रसंग दर्शवितो की, गांधीजी एखाद्या व्यक्तीच्या एका सवयीवरून त्याच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचे मूल्यमापन करत नसत. त्यांच्या दृष्टीने नियम हे माणसाच्या सेवेसाठी असतात; माणूस नियमांचा गुलाम नसतो. मात्र, जिथे वैयक्तिक सवयींचा प्रश्न होता, तिथे ते लवचिक होते; पण सत्य, अहिंसा आणि नैतिक उत्तरदायित्वाच्या बाबतीत त्यांनी कधीही तडजोड केली नाही. १९४७-४८ मधील सांप्रदायिक दंगलींच्या काळात दिल्लीतील त्यांचे अखेरचे उपोषण याचे सर्वोत्तम उदाहरण आहे. पंडित नेहरूदेखील त्यांच्या समर्थनार्थ उपोषण करत असल्याचे कळल्यावर गांधीजींनी त्यांना लिहिले, "उपोषण सोडा, कामाला लागा आणि हिंदुस्तानचा 'जवाहर' बनून राहा." त्या काळात राष्ट्रनिर्मितीसाठी नेहरूंचे प्रत्यक्ष कार्यरत राहणे अधिक आवश्यक असल्याची गांधीजींना पूर्ण जाणीव होती.

गांधी हे आपल्या काळाच्या पुढे असलेले आधुनिक विचारवंत होते. त्यांच्या मते अहिंसाच खरी आधुनिकता आहे; हिंसा नव्हे. त्यांनी लाखो निःशस्त्र भारतीयांमध्ये असे आत्मबळ निर्माण केले की, ते साम्राज्याच्या लाठ्या आणि गोळ्यांसमोरही द्वेष न बाळगता ठामपणे उभे राहिले. अन्यायाचा प्रतिकार हिंसेशिवायही करता येतो, हे त्यांनी आपल्या कृतीतून सिद्ध करून दाखवले.

महात्मा गांधींनी अशा भारताची कल्पना केली होती, जिथे हिंदू, मुस्लीम तसेच सर्व समाजघटकांना समान अधिकार आणि सन्मान प्राप्त असेल. त्यांची ही सर्वसमावेशक दृष्टी त्यांच्या व्यापक सनातनी हिंदू संस्कारांमधून, वैष्णव आणि जैन परंपरांमधून तसेच बालपणी मिळालेल्या धार्मिक वातावरणातून विकसित

झाली होती. गांधींचा धर्म कोणत्याही एका पंथापुरता मर्यादित नव्हता; तो प्रस्थापित धर्माच्या पलीकडे जाऊन मानवता, समता आणि करुणेचा धर्म होता, जिथे सर्व प्रकारचे भेद संपुष्टात येतात.

गांधींचे जीवन आपल्याला शिकवते की, नैतिक दृढता आणि मानवी संवेदनशीलता या एकमेकांच्या विरोधी नसून परस्परपूरक आहेत. खरी आधुनिकता तीच, जिथे तत्वे अढळ असतात; पण माणसाविषयीची करुणा कधीही कमी होत नाही.

महत्त्वाचे संदर्भ

1. हिंद स्वराज्य (मराठी अनुवाद) – नवजीवन प्रकाशन, अहमदाबाद.
2. सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा – नवजीवन प्रकाशन / महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी.
3. गांधी विचारदर्शन (विविध खंड) – महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी, पुणे.
4. महात्मा गांधी समग्र वाङ्मय (मराठी अनुवाद) – भारत सरकार, प्रकाशन विभाग.
5. गांधी संशोधन प्रतिष्ठान, जळगाव यांची विविध प्रकाशने.
6. Collected Works of Mahatma Gandhi (CWMG) – Publications Division, Government of India.
7. Navajivan Trust, Ahmedabad – गांधी साहित्याचे अधिकृत प्रकाशन.
8. Gandhi Heritage Portal – गांधी साहित्य, पत्रव्यवहार, भाषणे आणि दस्तऐवजांचा अधिकृत डिजिटल संग्रह.
9. Mahatma Gandhi Digital Library – डिजिटल संदर्भसाहित्य.
10. Mahatma Gandhi – Hind Swaraj or Indian Home Rule-
11. Mahatma Gandhi, The Story of My Experiments with Truth
12. Raghavan N. Iyer – The Moral and Political Thought of Mahatma Gandhi
13. Bhikhu Parekh – Gandhi's Political Philosophy
14. Ramachandra Guha – Gandhi: The Years That Changed the World (1914–1948)